

УДК 343.35

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.12>

ПРАВОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО АСПЕКТІВ

Панченко Н.В.,

*аспірантка відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою*

Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України

ORCID: 0009-0000-1731-9075

e-mail: Panchenko_N.V@ukr.net

Панченко Н.В. Правова визначеність: взаємозв'язок кримінально-правового та кримінального процесуального аспектів.

Статтю присвячено дослідженню проблеми встановлення взаємозв'язку між кримінально-правовим та кримінальним процесуальним аспектами правової визначеності. Встановлено, що правова визначеність у межах кримінальної юстиції є дихотомічною категорією, оскільки об'єднує вимоги (правила) кримінально-правового та кримінально-процесуального змісту, а сама категорія правової визначеності змістовно та сутнісно є поліморфною конструкцією, яка дає підстави розглядати правову визначеність як: а) властивість норми права; б) принцип права; в) вимогу до судового рішення; г) наслідки (властивості) законної сили судового рішення; д) підстави відміни судового рішення; е) суб'єктивне право особи знати, в чому її обвинувачують чи підозрюють; ж) критерій реалізації правового статусу учасників кримінально-правових та кримінальних процесуальних відносин. Кримінально-правовий вияв правової визначеності стосується виключно властивостей кримінально-правових норм і відповідного принципу кримінального права, однак має формуюче та спрямовуюче значення для кримінальних процесуальних проявів принципу правової визначеності, взаємопов'язані з ними. Виокремлено три рівні правової визначеності як універсальної правової категорії кримінального та кримінального процесуального права: нормативний (законодавчий), правозастосовний та науковий (доктринальний). Констатовано, що правова визначеність виступає не лише гарантією для особи від свавільних дій держави у межах кримінальної юстиції, а й можливістю для неї з'ясувати свій правовий статус у межах кримінально-правових та кримінальних процесуальних відносин, очікувати лише передбачувані кримінально-правові та кримінальні процесуальні наслідки дій органів та осіб, уповноважених державою за застосування заходів кримінально-правового реагування. Якщо у результаті правової невизначеності кримінально-правових приписів особі незрозумілими є наслідки її поведінки у межах кримінально-правових відносин, то така особа не зможе своєчасно та адекватно відкоригувати свою поведінку з тим, щоб змінити свій правовий статус з урахуванням вимог кримінально-правових приписів. Як наслідок сам закон про кримінальну відповідальність втрачає своє регулююче значення.

Ключові слова: правова визначеність, закон про кримінальну відповідальність, кримінальне право, кримінальний процес, тлумачення, Європейський суд з прав людини, кримінальне провадження, кримінально-правовий припис, судові рішення, кримінальне право.

Panchenko N.V. Legal certainty: interrelation of criminal law and criminal procedure aspects.

The article is devoted to the study of the problem of establishing the relationship between the criminal law and criminal procedure aspects of legal certainty. The author establishes that legal certainty within criminal justice is a dichotomous category, since it combines the requirements (rules) of criminal law and criminal procedure, and the category of legal certainty itself is a polymorphic construction in terms of content and essence, which gives grounds to consider legal certainty as a) a property of a rule of law; b) a principle of law; c) a requirement for a court decision; d) consequences (properties) of the legal

force of a court decision; e) grounds for reversal of a court decision; f) a subjective right of a person to know what he or she is accused or suspected of; g) a criterion for realization of the legal status of participants to criminal law and criminal procedural relations. The criminal law manifestation of legal certainty relates exclusively to the properties of criminal law provisions and the relevant principle of criminal law, but it has a formative and guiding effect on criminal procedural manifestations of the principle of legal certainty and is interrelated with them. The author distinguishes three levels of legal certainty as a universal legal category of criminal law and criminal procedure law: normative (legislative), law enforcement and scientific (doctrinal). It is stated that legal certainty is not only a guarantee for an individual against arbitrary actions of the State within the criminal justice system, but also an opportunity for him/her to clarify his/her legal status within criminal law and criminal procedure relations, and to expect only predictable criminal law and criminal procedure consequences of actions of bodies and persons authorized by the State to apply criminal law response measures. If, as a result of legal uncertainty of criminal law provisions, a person does not understand the consequences of his/her behavior within criminal law relations, such a person will not be able to timely and adequately correct his/her behavior in order to change his/her legal status in accordance with the requirements of criminal law provisions. As a result, the law on criminal liability itself loses its regulatory value

Key words: legal certainty, law on criminal liability, criminal law, criminal procedure, interpretation, European Court of Human Rights, criminal proceedings, criminal law order, court decision, criminal law.

Постановка проблеми. Категорія «правова (юридична) визначеність» має міждисциплінарний характер та досліджується науковцями різних галузей права. Прискіплива увага науковців до висвітлення відповідної проблеми обумовлена ратифікацією Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція), в якій правова визначеність гарантується ст. 6 цієї Конвенції як частина права на справедливий судовий розгляд. Більше того, в ст. 1.2.2 проекту Кримінального кодексу України (далі – КК) пропонується віднести принцип юридичної визначеності до принципів кримінального кодексу та його застосування (розд. 2). Розробники проекту орієнтуються на формальну визначеність положень саме цього Кодексу та пропонують у ч. 1 ст. 1.2.2 проекту КК передбачити такі складові принципу юридичної визначеності положень КК (вимоги): 1) доступність; 2) стабільність; 3) достатня чіткість; 4) однозначність та передбачуваність. Всі ці вимоги, як зазначено в проекті КК, повинні давати особі можливість заздалегідь знати, які діяння є кримінальними правопорушеннями, які кримінально-правові засоби встановлені за їх вчинення, і за яких підстав та умов ці засоби застосовуються або не застосовуються [1]. Водночас вказані вимоги до юридичної визначеності положень КК, як зазначалося вище, мають формальний характер та не враховують різнопланових проявів принципу правової визначеності як номінативного, так і змістовного характеру, що вимагає додаткового дослідження та аргументування.

Стан опрацювання цієї проблематики, як зазначалося вище, обумовлений її міждисциплінарним характером та характеризується наявністю ґрунтовних наукових досліджень представників різних галузей права, як-от Л.Л. Богачової, С.П. Головатого, Т.О. Дідича, Т.О. Коваленко, М.І. Козюбри, Ю.І. Матвеевої, С.В. Панкратової, С.П. Погребняка, М.В. Савчина та інших. Вчені-криміналісти також досліджували питання правової визначеності/невизначеності кримінально-правових приписів. Виокремимо в цій царині науковий доробок П.П. Андрушка, Ю.В. Бауліна, О.О. Дудорова, З.А. Загинеї-Заболотенко, О.О. Кваші, А.А. Музики, В.О. Навроцького, М.І. Хавронюка, С.В. Хилюк, Ю.Б. Хімяка та інших. Попри таку доктринальну увагу проблемі принципу правової визначеності в загальнотеоретичному вимірі, а також щодо дотримання цього принципу кримінально-правових норм, все ж доводиться констатувати, що на сьогодні мають місце окремі дискусійні проблеми як доктринального, так і правозастосовного характеру, які вимагають новітнього дослідження та переосмислення.

Метою статті є характеристика правової визначеності у кримінально-правовому та кримінальному процесуальному аспектах, встановлення взаємозв'язку між ними.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося вище, увага до правової визначеності стала детально висвітлюватися у працях науковців після ратифікації Україною Конвенції та визнання практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) джерелом права в Україні [2].

Аналіз практики ЄСПЛ дозволяє виокремити перелік тих правових ситуацій, які утворюють різні аспекти правової визначеності:

1) взаємозв'язок правової визначеності з вимогою чіткості, визначеності, однозначності правової норми, заборонаю надавати закону зворотної сили (*Lopes de Sousa Fernandes* проти Португалії [3], *Sarishvili-Bolkvadze* проти Грузії [4], *Mehmet Şentürk and Bekir Şentürk* проти Туреччини [5] та інші);

2) розгляд справи компетентним судом, створеним на підставі закону (*Achour* проти Франції [6], *Sokurenko and Strygun* проти України [7]);

3) дотримання розумного строку судочинства у справі («Сукобльович проти Хорватії» (Нечипорук та Йонкало проти України [8], Вергельський проти України [9], *Pélissier i Sassi* проти Франції [10]);

4) неможливість перегляду та скасування остаточного судового рішення (повага правила *res judicata*) (*Brumarescu* проти Румунії [11], Рябих проти Росії [12], Науменко проти України [13] та інших);

5) належне повідомлення учасників кримінального провадження (Кушнір проти України [14] тощо);

6) заборона на зловживання правами (*Hans Jorg Schimaneck* проти Австрії [15] та інші).

Перелік таких випадків, коли ЄСПЛ визнає порушення державою правової визначеності не є статичним, оскільки визначення категорії правової визначеності відсутнє в Конвенції. Тому ЄСПЛ, здійснюючи динамічне тлумачення, може розширювати перелік випадків, коли права визначеність вважається порушеною. Тобто, еволюційне та динамічне тлумачення Конвенції ЄСПЛ може виявити нові ситуації, які підпадають під поняття правової визначеності.

Як вбачається з переліку тих випадків, які на сьогодні визнаються ЄСПЛ порушенням правової визначеності, вони у більшості своїй мають кримінальний процесуальний характер. Безпосередньо сфери кримінально-правового регулювання стосується виключно перший випадок, наведений вище, який полягає у чіткості, визначеності, однозначності правових норм. Водночас така вимога правової визначеності поширюється й на кримінальні процесуальні норми та має дихотомічну природу. Більше того, правова визначеність у межах кримінального законодавства стосується передбачення в ньому лише тих кримінально-правових приписів, суть яких та наслідки, що настають у разі їх порушення мають бути чітко відомі адресату. Тобто, фактично мова йде про принцип *nullum crimen nulla poena sine lege*. Чіткість, визначеність та однозначність кримінально-правових та кримінальних процесуальних норм є основним серед інших випадків, наведених вище, оскільки створює передумови для належної реалізації у межах кримінальної юстиції інших гарантій недопущення порушення правової визначеності. Окрім того, правова визначеність у матеріальному та процесуальному аспектах, ураховуючи тісний зв'язок між кримінальним правом та кримінальним процесуальним правом, має наскрізний характер, оскільки, наприклад, презумпція істинності (правильності) вироку може бути спростована у разі неправильного застосування судом закону України про кримінальну відповідальність, а відсутність можливості зловживання учасниками кримінального провадження своїми процесуальними правами може бути обумовлена, зокрема, й визначеністю кримінально-правових приписів. Адже невизначена норма породжує можливість зловживання своїми правами у межах кримінального провадження. Отже, невизначеність закону України про кримінальну відповідальність збільшує ймовірність його неправильного тлумачення, а отже й переглядів судових рішень, знижуючи тим самим правову визначеність і в кримінальному процесуальному значенні.

Взаємозв'язок кримінально-правового та кримінального процесуального аспектів правової визначеності знаходить своє вираження і в документах іншого органу Ради Європи – Венеційської комісії. Так, у спеціальній доповіді з верховенства права («rule of law»), що було ухвалено Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні (25–26.03.2011), сформульовано перелік критеріїв, компонентів правової визначеності, до яких віднесено *res judicata ma nullum crimen, nulla poena sine lege*, доступність законодавства та судових рішень, передбачуваність законів, яка включає відсутність непередбачуваних змін кримінального законодавства, стабільність законів та однакове їх тлумачення, заборона зворотної сили та захист легітимних очікувань адресатів норм. Більше того, у цій спеціальній доповіді підкреслюється очевидна цінність правової визначеності з точки зору уявлень про права людини як найвищої цінності: правова визначеність перешкоджає довільному тлумаченню прав людини, гарантованих як на міжнародному, так і на національному рівнях. [16].

Тобто, і в розумінні Венеційської комісії правова визначеність включає як кримінально-правовий, так і кримінальний процесуальний аспекти, оскільки, наприклад, вимога правової визначеності

ності висувається не лише до законодавства (у нашому випадку – до закону України про кримінальну відповідальність), а й до практики його застосування (насамперед, у вигляді судових рішень).

Ураховуючи взаємозв'язок кримінально-правового та кримінального процесуального аспектів правової визначеності, про що йшлося вище, можемо припустити, що відповідний принцип є ціннісно-орієнтованою характеристикою правосуддя у межах кримінальної юстиції [17, р. 45], основним завданням якого є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ч. 1 ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України).

Правова визначеність – це узагальнююча категорія, яка у сфері кримінальної юстиції має правовий та процесуальний аспекти, яка змістовно має свої прояви як у кримінально-правових, так і в кримінальних процесуальних нормах, та індивідуально розкривається судом у кожному конкретному випадку з урахуванням фактичних обставин кримінального провадження, доказів, які підтверджують винуватість/невинуватість особи та які відповідають вимогам до доказів у кримінальному процесуальному праві. З огляду на викладене конкретне вираження правова визначеність має місце під час правозастосування, що свідчить про оцінний характер відповідного поняття та вимагає конкретизації його змісту правозастосовним органом, у тому числі судом. Більше того, на нашу думку, спектр прояву категорії правової визначеності є настільки багатограним, що фактично можна стверджувати про відсутність вичерпного переліку проявів цієї категорії. Така теза періодично підтверджується як судовою практикою, так і результатами нових наукових розвідок, які виявляють нові проблеми та лакуни правового регулювання, що викликають невизначеність у кримінально-правовому та кримінальному процесуальному розумінні.

Більше того, вважаємо, що правова визначеність як універсальна правова категорія кримінального та кримінального процесуального права забезпечується на таких трьох рівнях: 1) на нормативному (законодавчому), який вказує на сучасний стан кримінального та кримінального процесуального законодавства з точки зору відповідності його норм правовій визначеності та здатності забезпечити таку визначеність у кримінальному провадженні); 2) на правозастосовному рівні, який вказує на діяльність суду з прийняття судових рішень, спрямовану на забезпечення дотримання судами вимог правової визначеності, усунення колізій та суперечностей; 3) на доктринальному (науковому) рівні, що складається з сукупності наукових концепцій, які створюють підґрунтя для формування кримінального судочинства з урахуванням стандарту правової визначеності, пропонують та розробляють правові механізми, які здатні забезпечити правову визначеність у межах кримінальної юстиції.

Ураховуючи викладене, вважаємо, що правова визначеність виступає не лише гарантією для особи від свавільних дій держави у межах кримінальної юстиції, а й можливістю для неї з'ясувати свій правовий статус у межах кримінально-правових та кримінальних процесуальних відносин, очікувати лише передбачувані кримінально-правові та кримінальні процесуальні наслідки дій органів та осіб, уповноважених державою за застосування заходів кримінально-правового реагування. Більше того, якщо у результаті правової невизначеності кримінально-правових приписів особі незрозумілими є наслідки її поведінки у межах кримінально-правових відносин, така особа не зможе своєчасно та адекватно змінити свою поведінку з тим, щоб змінити свій правовий статус з урахуванням вимог кримінально-правових приписів. Як наслідок сам закон про кримінальну відповідальність втрачає своє регулююче значення.

Висновки. Ураховуючи викладене, вважаємо, що правова визначеність у межах кримінальної юстиції є поняттям з дихотомічним змістом, оскільки об'єднує вимоги (правила) кримінально-правового та кримінально-процесуального змісту, а сама категорія правової визначеності змістовно та сутнісно є поліморфною конструкцією, яка дає підстави розглядати правову визначеність як: а) властивість норми права; б) принцип права; в) вимогу до судового рішення; г) наслідки (властивості) законної сили судового рішення; д) підстави відміни судового рішення; е) суб'єктивне право особи знати, в чому її обвинувачують чи підозрюють; ж) критерій реалізації правового статусу учасників кримінально-правових та кримінальних процесуальних відносин. Кримінально-право-

вий вияв правової визначеності стосується виключно властивостей кримінально-правових норм і відповідного принципу кримінального права, однак має формуюче та спрямовуюче значення для кримінальних процесуальних проявів принципу правової визначеності, взаємопов'язані з ними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проект Кримінального кодексу України (станом на 14.09.2023). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата зверн. 14.09.2023).
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата зверн. 14.09.2023).
3. *Lopes de Sousa Fernandes* проти Португалії: рішення Європейського суду з прав людини від 19.12.2017. URL: <https://edera.gitbook.io/human-rights/vipusk-2/pereklady/fernandes> (дата зверн. 14.09.2023).
4. *Sarishvili-Bolkvadze* проти Грузії: рішення Європейського суду з прав людини від 19.07.2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22:%5B%22001-122093%22%5D%7D> (дата зверн. 14.09.2023).
5. *Mehmet Şentürk and Bekir Şentürk* проти Туреччини: рішення Європейського суду з прав людини від 19.04.2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22:%5B%22001-118722%22%5D%7D> (дата зверн. 14.09.2023).
6. *Achour* проти Франції: рішення Європейського суду з прав людини від 29.03.2006. URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en> (дата зверн. 14.09.2023).
7. *Sokurenko and Strygun* проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 11.12.2006 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-76467%22%5D%7D> (дата зверн. 14.09.2023).
8. Нечипорук та Йонкало проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 21.04.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text (дата зверн. 11.09.2023).
9. Вергельський проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 12.03.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_460#Text (дата зверн. 11.09.2023).
10. *Pélissier i Sassi* проти Франції: рішення Європейського суду з прав людини від 25.03.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_398#Text (дата зверн. 11.09.2023).
11. *Brumarescu* проти Румунії: рішення Європейського Суду від 28.10.1999 URL: <http://eurcourts.in.ua/Article.asp?AIdx=307> (дата зверн. 11.09.2023).
12. Рябих проти Росії: рішення Європейського суду з прав людини від 03.12.2003. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO1056> (дата зверн. 11.09.2023).
13. Науменко проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 09.11.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_353#Text (дата зверн. 11.09.2023).
14. Кушнір проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 28.01.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22:%5B%22001-208435%22%5D%7D> (дата зверн. 11.09.2023).
15. *Hans Jorg Schimanek* проти Австрії: рішення Європейського суду з прав людини від 01.02.2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22fulltext%22:%5B%22Schimanek%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-24075%22%5D%7D> (дата зверн. 11.09.2023).
16. Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2001). URL: <https://rm.coe.int/1680700a61> (дата зверн. 11.09.2023).
17. Horodovenko V., Shandula A., Dmytriyeva M. Legal certainty in law enforcement through the prism of ECtHR decisions. *Amazonia Investiga*. 2022. № 11 (59). P. 43–53.